

**EL MONESTIR DE SANT MIQUEL
DE CRUILLES**

POR JUAN SUTRÀ VIÑAS

EL MONESTIR DE SANT MIQUEL DE CRUILLES

El pròleg amb el qual el mestre Josep Puig i Cadafalch — desaparegut fa un any — encapçala la seva magnífica obra *La geografia i els orígens del primer art romànic*, ens serviria d'exemple per traçar, en escala molt més modesta, certament, la que podria ésser guia per donar a conèixer la «Ruta del Peregrí migeval per aquestes Terres de l'Empordà».

Podríem veure, llavors, com evocant «els records de l'elaboració del present estudi, fet en corrieres pel món i excursions a peu pel propi país... tornat fatigat de la visita... d'haver tingut lleure d'escriure el meu «Diari de Viatge», ara fóra interessant llegir les notícies esparses i vives de tantes coses vistes, de tants amics coneguts per primera vegada, de tants incidents que hom recorda amb amor i amb recança...»

En el curs de la vida, haurem trobat al nostre pas homes d'acció ben noble i desinteressada.

Veurem en ells, a part la satisfacció que els dóna, ben íntima, certament, l'afany de descobrir, de valoritzar, d'intentar salvar —de res-taurar— i de fer conèixer i estimar obres d'art admirables, que vénen a acusar la personalitat de l'art d'aquesta regió, se'n trobaran unes, exemplars, d'altres força més secundàries, moltes d'elles, no direm la majoria, per llargs anys desconegudes, i molt sovint totalment abandonades, en ésser conegudes o bé divulgades en comunicacions, articles i conferències, prenen un interès creixent, per a l'estudiós i per a l'historiador.

D'aquell afany, emprès en plena joventut, en estat de joventut, ço val a dir d'entusiasme doblat de constància i d'estima, animat com era pel que se'n podria dir «esperit missioner» —desproveït de tot interès material— tal vegada sols en restarà una cosa: l'obra realitzada.

D'aquell podríem dir-ne «Peregrinatge medieval per Terres de l'Empordà i d'una bona part de Catalunya i del Rosselló», aturem-nos avui, proposem-nos avui intentar presentar les sorpreses —algú en diria

Biga romànica — Detalls.

Biga română — Detail.

les descobertes— que en el curs de l'any 1930 s'originaren en aquell secular monestir de San Miquel de Cruïlles.

Totes les obres que fins llavors ens parlaven d'aquell priorat benedictí, el situaven de ple dins el que se'n podria dir «bon moment» de l'art romànic català, que tan alta personalitat ha merescut.

Per elles sabíem que existia una Majestat i un bellíssim retaule gòtic dedicat a Sant Miquel.

D'alguna d'aquelles obres, fins avui, solament s'ha pogut fixar documentalment la data, i el nom de l'artista d'una d'elles. Les demés resten encara cobertes pel vel de l'anonimat.

Vagi, però, per tots aquells admirables artífexs que tant de relleu han sabut donar a l'art català, tota la nostra admiració, estima i record.

INICI D'UNA CAMPANYA I PRIMERS RESULTATS

No molt lluny de La Bisbal, a poca distància de Cruïlles, del que fou priorat benedictí de Sant Miquel, sols en quedava el campanar i l'església, qual estat d'abandonament, de ruïna i de pobresa en què es trobava ja ens era assenyalat per Josep Pella i Forgas, per J. Botet i Sisó, per Francesc Monsalvatge i Fossas i per Josep Puig i Cadafalch.

Quan l'any 1930, la Comissió Protectora del Patrimoni Artístic Diocesà, per encàrrec del llavors bisbe de Girona, l'Excm. doctor Josep Vila Martínez, ens honorava en confiar-nos la restauració del retaule gòtic que presidia aquella església, poc sospitàvem les agradoses, les interessants sorpreses que ens era reservat tenir uns i altres.

Coneixíem de molt de temps aquell retaule, i prou sabíem la responsabilitat inseparable de l'acceptació de l'honrós encàrrec que se'ns havia fet. Però es tractava de salvar materialment aquella obra d'art —de fer els possibles de salvar-la— essent tota ella escrostonada, esbudada i en camí de total i completa ruïna i desaparició, pels efectes de la humitat.

Si una especial cura cal tenir sempre que s'actua en obres de semblant valor artístic, ¿què no devia fer-se en besllumar que aquell retaule donava motius suficients per poder afiliar-lo a un dels millors pintors catalans?

En les visites preliminars a la restauració, fetes a Sant Miquel de Cruïlles amb l'actual il·lustríssim i reverendíssim monsenyor doctor don Josep Morera Sabater, auditor del Tribunal de la Rota, en aquells

moments canonge doctoral de la Seu gironina i delegat especialment per tot el referent a aquesta restauració, apreciàvem de prop i amb tot detall l'estat del retaule, i veiérem amb satisfacció l'encoratjament i les facilitats que pel susdit senyor ens eren donades, atorgades, a fi de poder emprendre i realitzar tan important comesa.

Car allí, no solament es restaurava el retaule, sinó que conjuntament es consolidava el temple, s'afermaven les voltes, s'arranjaven les teulades, es treien humitats, els finestrals cegats s'obrien, dignificant-se la pedra dels arcs torals, recoberta feia anys de calç i de pintura, i es reforçava interiorment el campanar, on es trobaven seculars campanes, dades i amb interessants inscripcions i relleus.

Els diversos treballs de restauració eren començats el dia 22 de juliol i prosseguiren durant onze mesos.

En efectuar el desmuntatge del retaule a fi de traslladar-lo al nostre taller, observàrem que originàriament era clavat, en la seva part posterior, en uns travessers horitzontals, a escassa distància del fons de l'absis central.

Un d'aquests travessers, més exactament, el que servia per unir la predella o bancal amb el cos superior del retaule, ens cridà l'atenció pel seu escairat perfecte, observant-hi alguna lleugera traça de policromia.

Oferta que ens fou pel reverend senyor rector i ja en el nostre taller, poguérem apreciar-ne tot el valor.

Era una biga romànica, de secció rectangular, d'uns 4 metres de llarg per 0'14 d'alt i prop de 0'10 d'ample.

Les seves dimensions, estructura i el trobar-se solament policromada en les tres cares visibles —dos laterals i la cara inferior—, ens permeten poder establir la possibilitat de trobar-nos en presència de la biga principal —la de cara als fidels— del que primitivament fou baldaquí o millor cimbori, que recobria l'altar major, defugint la possibilitat d'ésser biga travessera, destinada a aguantar les cortines en determinades solemnitats litúrgiques, per no haver trobat la més lleugera traça que permeti consignar-ho.

En la seva cara principal, sobre un fons vermell, fosc, un tema floral d'una línia ondulada, de la qual es desprenen fulles molt estilitzades; els colors són ocre, negre i blanc. La part central ens presenta amb tot detall una processó. En primer lloc, dos acòlits, amb cancelobre, seguits per altres tres que porten encenser, missal i creu de doble braç desigual o creu patriarcal. Segueix un grup de divuit monjos, amb roba monacal i capa; un d'ells, el cinquè, porta a la mà dreta el plat petitori o bassina.

Pintures murals — Detail.

Es repeteixen els acòlits: dos amb canelobre, un altre amb encenser i el quart amb un missal.

La processó és presidida per tres personatges; així com tots els demás eren presentats de perfil i semblaven cantar, aquests ho són de front. Un bisbe o patriarca, amb la fèrula a la mà dreta i acompanyat de dos assistents. La fèrula sembla tenir la part superior en forma de tau. És aquest el tipus de fèrula usat pels bisbes ortodoxos orientals, i a occident pels bisbes i abats, fins al segle XII i, més tard, pels arquebisbes.

Aquestes figures —duent els dos assistents el drap litúrgic— aparenten sortir d'una església de característiques romàniques, damunt la porta de la qual hi ha una creu de Malta.

Observem, de primer, que tots els personatges de la processó van habillats litúrgicament; l'autor ens presenta varietat nombrosa de detalls ornamentals. Com hem assenyalat, tots els personatges, excepció feta dels tres que presideixen la processó, apareixen de perfil, amb semblant de cantar. Els colors són variats: blau, rosa, verd; la roba monacal, blanca, amb tocs d'ocre i de negre. Aquest últim color serveix per els perfils de les figures.

L'encenser, la creu, el missal, la fèrula, són altres tants elements interessants a comparar amb els coetanis que degudament classificats es troben als museus.

Cara posterior: en tot el llarg de la mateixa un tema floral, que es repeteix, invertit; els colors són: fons, del color natural de la fusta; negre, blanc i vermell.

Cara inferior: és la que es trobava en pitjor estat; malgrat tot, hom pot apreciar-ne l'ornamentació que consisteix en un tema floral, a base de color verd, emmarcat per dues faixes de vermell amb punts blancs.

Un estudi de la tècnica emprada per l'anònim artista, i exàmens comparatius fets «a posteriori» han permès situar l'execució d'aquesta primitiva pintura, a una data quelcom més reculada a la de les pintures murals que recobreixen part de l'absis i que passarem a descriure.

LES PINTURES MURALS

Una vegada feta la deguda restauració i realitzats els treballs de conservació adequats, vam oferir aquella biga al senyor bisbe de Girona el qual ens agrai el gest amb delicada i entusiasta carta que ens adreçava.

Cal consignar que gràcies a la seva generositat s'efectuaven totes les obres de restauració que dúiem a terme. La biga romànica ingressava seguidament, estojada en vitrina que projectàrem, al Palau Episcopal, com a peça inicial del Museu Diocesà en formació. Era el dia 15 de novembre de l'any 1930.

Ja desmuntat el retaule, dessota la pols i efectuada una acurada neteja dels murs de l'absis central, en el lloc que era ocupat pel retaule van començar a aparèixer interessants fragments de pintura mural romànica.

Pintures que seguidament vam intentar consolidar, netejar i fer reviure'n els colors.

Ocupant un espai de 2'10 metres d'alçària, sobre un fons vermell, trobem una triple faixa de lleons, encarats dos a dos. Solament algun d'ells conserva traces de pintura en el pèl, a base de vermell, groc i negre.

Una altra zona de 0'15 metres d'alt per 0'37 de distància entre plecs, simula una draperia o cortinatge, semblant una bambolina, en colors grisos i blanc.

En tercer lloc, una zona amb un tema de grega, de 0'30 metres de desenrotllament. S'hi troben els colors negre, blanc, siena i vermell.

Un dels finestrals, el del costat de l'evangeli, conserva encara un fragment de pintura que ens permet fer-nos càrrec de la decoració que hi havia. Al centre, part d'una estrella de dotze puntes, sobre fons verd i ocre, amb perfils de negre i blanc.

Una faixa de colors verd i vermell, separats per una sèrie de punts blancs, emmarca la decoració, que consisteix en un tema floral, destacant-se damunt un fons blanc.

Els fragments de pintura romànica dels espais entre finestres, donen mitjans per a permetres imaginar que la decoració que existia era a base de columnes. Efectivament, en l'espai entre la finestra central i la de l'epístola, trobem simulada la base i l'arrencament d'una columna. Entre la finestra central i la de l'evangeli, hi ha simulat un capitell. Tots aquests fragments de pintura, són a base de color gris, blau i blanc.

Damunt les dues finestres d'esquerra i centre, el fragment d'una inscripció: «...ra regnat: semper virgineis ga... (?)». Lletres blanques, sobre fons blau; al damunt, franja de tres faixes, amb colors vermell i groc.

Sobre la inscripció, en la part central de l'absis, vestigis de la part inferior d'una figura, sobre fons groc i colors vermell, blau i blanc.

Quan Puig i Cadafalch estudia i classifica aquesta església del priorat benedictí de Sant Miquel de Cruïlles, de quina existència hi ha notícies des de l'any 904, l'agrupa amb altres d'una mateixa família arquitectònica: Sant Llorenç del Munt, consagrada en 1044; Santa Maria de Gualter, acabada a la fi del segle XII, i Sant Quintí d'Amelie-les-Bains, en el Rosselló, citada en una acta de consagració de 1061.

Són temples de planta de tres naus, amb cúpula en la del centre, situada al tram immediat a l'absis, reflectint un tipus d'església oriental

Les pintures murals de Sant Miquel de Cruïlles, en aquest punt de l'Empordà, vénen a juntar-se als restes mal conservats de Sant Feliu de Buada, són properes a les de Sant Andreu de Pedrinyà, de Sant Pau de Fontclara, de Sant Esteve de Marenyà i de Sant Joan de Belcaire.

La disposició de les finestres de l'absis, tan acostades una a l'altra, presenta un ritme de les superfícies pintades, no gens comú entre els absis romànics pictòricament decorats.

Ens trovem en presència d'una fórmula nova, qual tema principal, arquitectònic-decoratiu, el lleó, trobem a San Pedro de Arlanza, però que en el nostre cas, podem comparar i trobar-hi un precedent directe amb el lleó de tipus persa en les sèries decoratives d'origen oriental, i amb analogies de dibuix sorprenents, amb el famós teixit de Seigbourg (Rhin) —Bizanci, anys 921-931, descobert l'any 1862, i quelcom més simplificat de dibuix, amb el que es descobrí a Deutz, en el sarcòfag del bisbe Eribert —Bizanci, anys 975-1025.

El pintor de Cruïlles ha sabut resoldre en dues zones la draperia que simulava; com una mena de bombolina, la superior, amb plecs simulats i molt ben resolts; dessota, llisa i destacant-se del fons vermell, amb la finalitat de poder apreciar la bellesa i la majestuositat del tema, la representació del teixit oriental dels leons.

LA MAJESTAT

En un dels altars laterals de la nau, costat de l'evangelí, era donada a la devoció dels fidels una molt interessant talla de fusta policromada, representació de Crist, Rei de Reis, coneguda a Catalunya amb la denominació de «Majestat».

Clavat en creu, vesteix túnica «manicata», amb cíngol, descalç i amb quatre claus.

En el sector pirinenc d'aquesta província, tenim la Majestat de Baget, la de Nostra Senyora dels Arcs i la de Sant Joan les Fonts.

Però, davant la Majestat de Cruïlles, la tècnica és molt diferent; molt més afinada la talla, més estilitzada, ço que ens permet enquadrar-la dins el prototipus qual origen caldria cercar en una modalitat siriaca, de la representació oriental de la Crucifixió, que s'anà estenent per l'occident els segles XI-XII.

D'aquesta Majestat de Cruïlles, quals extremitats dels braços de la creu eren ja mutilats, és digne d'especial atenció la testa, treballada amb una gran delicadesa, gairebé diríem obrada al cisell, observant-hi notables analogies en les mans i la part de la túnica que cobreix els braços, amb la Majestat que, donatiu de la Col·lecció Batlló, enriqueix el Museu de Barcelona.

Porta corona imperial, amb florons en forma de creu.

La part posterior de la Majestat, la creu damunt la qual és unida la imatge, es troba dividida per unes zones longitudinals, a base de colors vermell i blau, alternades. Al damunt, unes faixes de color groc, i ratlles vermelles, amb unes línies sinuosos, en blanc.

Al centre, l'Anyell diví, voltat de la inscripció «*Pictus ut agnus virginis... natus nostrarum*».

Entre aquest medalló central i l'evangelista Sant Mateu, en la part inferior, pot llegir-se la inscripció: «*Agnus Dei qui tollis peccata*», segeix: «*Mateus Evg.*».

Damunt el medalló, la part mutilada de la creu i, naturalment, la inscripció que corresponia a l'evangelista Sant Joan. Dintre un cercle, a cada extremitat del braç o travesser horitzontal de la creu, també mutilat cada u d'ells, la representació i la inscripció corresponent a «*Marcus Evg.*», al costat mà dreta del Crist; «*Luchas Evg.*», al costat mà esquerra.

Les lletres, quals caràcters semblen correspondre a la primera meitat del segle XII, són blanques, i els evangelistes sobresurten del fons groc, amb colors blau, vermell, blanc i perfils de negre.

Ens trobem davant d'un típic i molt interessant exemple de pintura romànica damunt fusta, la data del qual pot ajustar-se relativament bé gràcies a les inscripcions descrites.

És aquesta Majestat de Cruïlles una de les pèces representatives, notables per a l'estudi de la imatgeria policromada i de la pintura romànica d'aquell període de la història de l'art medieval.

Si ens atenem al *Catálogo de los Piores de San Miguel de Cruïlles*

Crist en coure, daurat.

format per Monsalvatje (pàg. 147, v. XIV), veurem que es trobava al front del monestir Berenguer en el curs dels anys 1134-1165.

En canvi, les fonts baptismals, notable exemplar que era encara ben conservat, ens presentaven una data que acompanyava la inscripció següent: «*Fontis 1237*».

Eren aquells els temps de l'abat Bernard, que regia el priorat de 1228 a 1243.

Consignem aquestes dades per unir-se a elles algunes de les obres que s'intenta presentar.

En un dels finestrals del fons de l'església, existia una molt interessant reixa de ferro forjat, i ja es tenia assenyalada la presència d'uns cancelobres també de forja, no gens menyspreables.

Com en tots els ferros, es fa quelcom difícil precisar amb exactitud la data. Aquesta reixa és obrada segons les tècniques romàniques i d'aquell moment no abunden les que es coneixen, de primer, per ésser generalment les obertures no molt amples, i per la gran expoliació soferta en la majoria de monestirs i d'esglésies que podien haver-ne conservat.

Abans d'efectuar-se els inicials treballs de fonamentació de la socolada de pedra que projectàrem a fi d'assentar-hi el retaule una vegada fos restaurat, instal·lat a prudencial distància del fons de l'absis, a fi de permetre l'estudi i la visió de les pintures murals descobertes, trobàrem en mig de les runes seculars allí acumulades, un Crist de coure, daurat, amb escassos restes d'esmalt.

Molt estilitzat, ens atrevim a conjecturar podia haver format part d'una creu d'altar, semblant a les que, decorades amb esmalt de Limoges, pedreria i vidres encaixats, solien ésser d'importació llemosina entre finals del segle XII i començaments del XIII.

Vàrem oferir-la al doctor Josep Morera, a fi que ingressés en el Museu Diocesà, en formació.

EL RETAULE GOTIC DEDICAT A SANT MIQUEL

Presidia l'absis central; és format per sis taules, de les quals dues són el bancal o predella, dues laterals, una central i una superior, coronant el conjunt.

Les dues taules de la predella són separades per un notable sagrari daurat, de molt fina talla. Les taules laterals i la superior, van emmarcades dins un guardapols.

Retaule de Sant Miquel — Escena del Mont Gargan.

La predella porta en conjunt sis enquadraments; és la part més destruïda del retaule. Els pocs fragments que resten de la pintura, malgrat tot, permeten reconèixer els sants allí representats: Sant Pere, santa Caterina i sant Joan Baptista, en la taula del costat de l'evangeli; sant Jaume, santa Margarida i un sant bisbe (?), en la de l'epístola.

Amida cada una de les taules 1'27 m., per 0'85 d'alçària. Els fragments de pintura salvats demostren a bastament l'habilitat del mestre autor d'aquesta obra i la riquesa amb què sabia tractar les vestidures. El rostre de santa Margarida —el que podem encara veure d'aquell rostre—, és d'una bellesa incomparable i tant per la tècnica com per l'expressió, servirà per permetre poder establir un parentiu amb les obres documentades de mestre Lluís Borrassà.

Les taules laterals escenifiquen passatges de la vida de sant Miquel, val a dir de les aparicions de l'arcàngel i les funcions que li pertocuen en la vida espiritual de l'Església. Com en la majoria dels casos semblants, les escenes narratives són inspirades per la *Llegenda daurada* de Jaume de Voragine. Cada taula, de 0'80 m. per 3'30 d'alt, ens presenta tres escenes, enquadrades per ornamentació arquitectònica a base d'arcs intralobulats, sostinguts per columnetes trenades, rematades per pinacles. Els arcs superiors, en llur part exterior, van vorejades per frondes. Tota l'ornamentació és recoberta de fulls d'or de molt bona qualitat.

Els espais que resten entre els arcs superiors i l'acabament de les taules, són omplerts amb rínxols i fullatge, que es destaquen daurats i en relleu, damunt un fons blau. Aquesta mateixa ornamentació, amb intercalació d'escuts, la trobem en el guardapols.

Passant a la descripció de la taula del costat de l'evangeli, el tema primer representa la primera aparició de l'arcàngel sant Miquel al mont Gargan. Ocupa un espai d'1'10 m. d'alt.

Tota la part esquerra ens mostra la processó que presidida pel bisbe de Siponte va vers el cavaller Argan, ferit a l'ull per una fletxa. Rera el portant de la creu, sis personatges volten el bisbe; dos d'ells sostenen el gremial d'or amb brocatell blau. El prelat va revestit amb mitra i capa pluvial; aquesta és d'or amb brocatell vermell. Al fons del grup apareixen dos gonfanons.

A la part dreta, el cavaller ferit, porta l'arc i a la cintura, buirac amb fletxes. És la figura que pel moviment i l'actitud més «borrassaneja» d'aquest tema.

Damunt un turó, un brau agegut, i darrera d'ell apareix una església. Tot sobresurt del camper daurat finament burilat.

El tema segon o central d'aquesta taula ocupa un espai de 0'95 metres d'alt. Representa la primera victòria de Sant Miquel, atorgada als habitants de Siponte.

A la dreta, un grup d'infidels de totes races: blancs, asiàtics, negres, habillats tots amb original indumentària, deixen per terra les víctimes del combat i fugen desordenadament davant l'escomesa de l'arcàngel. Al centre, sant Miquel, ple de moviment, amb arnès de guerrer; armadura d'argent, cota vermella amb finíssim dibuix ataronjat, i creu daurada damunt el pit; amb la dreta brandeja l'espasa, i porta l'escut al braç esquerra. Ocupa el restant espai un agrupament de guerrers armats de llances. I, dalt d'un turonet, darrera l'arcàngel, l'esglesieteta del tema anterior, de la ciutat de Siponte.

El tema tercer o superior és el més deteriorat d'aquesta taula. Solament en restaven fragments que permeteren, però, identificar l'escena representada, la qual sembla referir-se a la «segona victòria de Sant Miquel foragitant del cel el drac Llucifer i tots els del seu seguici» (Voragine).

Al centre i en la part superior, seu en bancal d'or l'Omnipotent, voltant-lo onze querubins. A l'esquerra, un àngel amb els braços creuats. Dessota, es desenrotlla el combat en composició original, plena de vida, de moviment i de fantasia.

Un àngel amb mantell d'or brocat de vermell, porta llança a la mà dreta. Davant d'ell, l'arcàngel, «amb l'estendard de les legions celestials» (Voragine), habillat i armat com en el tema anterior, junt amb altres tres àngels, lluita i precipita a l'abim els esperits rebels, representats ací per una munió de mostres.

Els àngels sobresurten del fons blau, semblat d'estrelles (el cel). Els monstres, tots ells interessants, plens d'alta fantasia i colorits amb tonalitats verdes, negres i ataronjades, es destaquen del fons daurat i burilat. La part inferior —l'abim— és de tonalitats verd clar amb ondulacions d'aigua.

Al tema primer —inferior— se li poden donar dues interpretacions. Una, respondria a la «tercera victòria que diàriament reporten els àngels combatent per nosaltres contra els diables» (Voragine). En aquest cas; els àngels serien representats pel sol Príncep de les milícies celestials. L'altre interpretació ens fou suggerida pel bon amic el doctor Chandler Ratfon Post, professor de la Universitat d'Harvard, segons la qual el tema ens ofereix la representació de la victòria de sant Miquel sobre l'Anticrist.

Retaule de Sant Miquel — Taula del costat de l'Epístola — Tema central.

Retaule de Sant Miquel — Taula del costat de l'Epistola — Tema superior.

En la part central superior, l'arcàngel, esteses les ales i empunyant l'espasa, fereix i precipita a terra l'esperit del mal, dessota el qual veleien una sèrie de monstres, a dreta, al centre i damunt l'interessant grup del costat esquerre, format per sis personatges, on l'autor no sols reuneix tots els colors de la seva paleta, sinó que hi fa gala d'hàbil·dosa tècnica, agrupant les figures en posicions diverses i animades de vida, de moviment.

Al fons i en primer terme, uns penyals. A la dreta, un personatge cau esfereït a terra. Anotem tot passant l'escorç de la testa, resolt amb mà de mestre. El vestit és d'or amb brocatell vermell; també ho és el mantell de l'esperit maligne, i els dels personatges del grup esmentat; aquest, però, amb brocatell blanc. El camper és d'or fi, burilat amb tema floral.

Els temes segon i tercer —central i superior de la taula— van íntimament lligats, tant per l'encadenament lògic de les escenes, com per la forma original d'expressar, per mitjà de ratlles finíssimes de vermell, la mútua relació de les mateixes.

A l'esquerra del tema central, es representa la celebració de la missa, en el moment culminant d'alçar la Sagrada Forma. Tres fines ratlles vermelles, derivant d'aquesta, relacionen la virtut del Diví Sacrifici, amb un grup de fidels que devotament l'adoren, i amb el deslliurament d'una ànima del purgatori, com també en el tema superior, amb la presentació de l'ànima deslliurada per l'àngel al Juí Suprem, on, dignificada pels mèrits de Jesucrist i sots el patronatge de sant Miquel, es pesen en la balança divina les bones obres.

És, per dir-ho així, tot el procés sobrenatural de l'arbitratge de l'arcàngel sobre les ànimes que es salven.

El retaule del petit altar, és un tríptic daurat, al centre del qual hi ha la Verge Maria i, als costats, sant Pere i sant Pau. Un acòlit revestit de sotana vermella i sobrepellí de vel transparent, sosté amb una mà la casulla del celebrant, que és d'or burilat i brocatell vermell, mentre amb l'altre mà projecta la llum d'una atxa vers la Sagrada Forma.

Per un dels arcs del cimbori que cobricela l'altar, es veuen molt lleugerament traçats, una conducció d'aigua que mou una roda de molí, una cabana recoberta de palla i un traginer tirant de la brida un animal de bast, per un camí de ferradura. Al fons, destacant-se del camper d'or, una ciutat amurallada.

El purgatori és representat de faisó migeval, com un monstre amb la boca oberta. En una mena de banyera amb aigua —bullent (?)— es

Retaule de Sant Miquel — Taula de l'Epistola — Tema superior. Detall.

Retaule de Sant Miquel — Taula central. Detall.

purifica una ànima presa d'un monstre alat; i una altra ànima, a la qual s'aplica el fruit del sacrifici, és treta per un àngel del lloc d'expiació. Un monstre alat s'hi troba damunt, i altres dos contemplen amb recança aquesta pèrdua.

En el tema superior, sobre una tarima encatificada, centra la composició l'arcàngel sant Miquel, amb armadura d'argent, espasa a la mà dreta i unes balances a l'esquerra.

Una filactèria col·locada damunt un dels plats, sembla designar les bones obres realitzades per l'ànima, que es troba a l'altre plat, on l'ha col·locada l'àngel. El vestit d'aquest és daurat amb brocatell blanc. Les ratlles que relacionaven aquesta ànima amb el sacrifici eucarístic del tema anterior, ací la relacionen amb el cel, expressat per un to blau llis, amb algunes estrelles de vuit puntes.

Damunt aquest fons, destaca la figura de sant Pere, assegut en bancal de fusta i portant una gran clau d'argent. A l'altre costat, agrupament d'àngels agenollats, dos dels quals duen en braços un infant, ingènua expressió d'una ànima.

Al fons, un arrambador arquitectònic, tan freqüent en les obres de Lluís Borrassà, destaca del camper d'or.

La taula central amida 1'230 per 2'015 d'alt, i representa, gairebé de tamany natural, el sant titular del retaule. Sant Miquel enfonsa la llança a la boca de l'esperit maligne, ací representat per un dragó, de la cua del qual surten, cargolant-se i amb semblant de ràbia, sis testes de monstre. En elles, hom no sap si admirar més la fantasia que presideix el dibuix, o el colorit que ajuda a donar realisme a aquest grup simbòlic que sembla representar els pecats capitals.

El camper és daurat i finament burilat. Porta l'arcàngel arnès de guerrer, cota vermella amb adamascat ataronjat, creu daurada al pit, mantell amb fermall d'or, ales amb plumes de paó, i al braç esquerre l'escut, d'un vermell intens, amb la mateixa creu de la cota, orlat d'un delicat tema ornamental. Una daga penja del cinyell de malles, que és d'or amb transparències d'ocre, vermell i verd.

La taula superior escenifica el Calvari. Amida 1'26 per 1'67 metres d'alt. Un arc trilobat l'emmarca. Va flanquejat per pinacles i l'ornamentació arquitectònica és semblant a la descrita en les taules laterals.

Ocupa el centre de la composició Jesucrist clavat a la Creu. A l'esquerra, Longines, un cavaller i un sacerdot. Color verd, armadura d'argent i mantell d'or amb transparències vermelles en les respectives vestidures. Van muntats a cavall; el de primer terme és blanc amb guarni-

ments negres. A l'estendard vermell del cavaller hi ha les inicials característiques del poder romà —S.P.Q.R.—, daurades.

Dessota aquest grup, la Magdalena, dreta, amb cabellera rossa, vel transparent i túnica vermella, molt folgada de mànegues. Als seus peus, les altres Maries; grup bellíssim per l'expressió de cada una d'elles.

A l'altra banda de la creu, un home amb un perolet i canya llarga, en la qual devia haver-hi l'esponja; quelcom més avant, sant Joan, assegut a terra. Al fons, quatre soldats a cavall; el centurió, gairebé del tot desaparegut, pot identificar-se per la llegenda d'una filactèria: «*Vere Filius Dei erat iste*» (St. Mateu, 27, V. 54).

En darrer terme, tres personatges més, un d'ells, a penes visible. El primer porta capell i mantell vermell, ornat de plomes. L'altre, de barba llarga, és un dels models característics de mestre Lluís Borrassà.

La composició queda ben equilibrada, i es destaca la imatge del Crist Crucificat, servint-li de fons el camper d'or, amb variat treball de ferro, que produeix bells efectes amb els reflexos de llum.

Quan l'any 1931 instal·làrem en son lloc a l'absis de Sant Miquel de Cruïlles la notabilíssima peça que venim descrivint, intentàrem fer la filiació d'aquesta pintura a base d'un examen comparatiu amb les tres obres que, en aquells moments, eren documentades del pintor gironí Lluís Borrassà.

Podia fixar-se amb aproximació la data en que fou executat el retaule: primer quart del segle xv.

Eren els temps en què regia el priorat de Sant Miquel de Cruïlles l'abat Pere Moxo. Anys 1407-1426.

Del pintor Lluís Borrassà, escrivíem, a base de les obres que cronològicament podíem presentar, el següent:

a) Retaule del Salvador, de Guardiola, de la Col·lecció del senyor Alexandre Soler i March, de Barcelona. Documentat: any 1404.

b) Retaule de Sant Pere, de la parròquia de Sant Pere de Terrassa; any 1411.

c) Retaule de Santa Clara, al Museu Episcopal de Vic; any 1415.

Podien afegir-se com atribucions al pintor gironí, les següents obres, degudament estudiades en aquells moments:

d) Les taules de sant Andreu, de la parròquia de Gurb.

e) El fragment de bancal del retaule de Santa Maria de Seva. Ambdues peces al Museu de Vic.

f) L'interessantíssim retaule de sant Miquel arcàngel, en la tercera capella del deambulatori de la catedral d'Anvers.

g) El retaule de sant Joan, al Musée des Arts Decoratives, de París.

Eren diverses les característiques pròpies del pintor Lluís Borrassà, que, a mesura que s'anava efectuant la restauració anotàvem i que són les següents:

A) En la descripció que tenim feta, ja hem assenyalat, a mesura que les trobàvem, les figures i els detalls que més «borrassanejaven».

B) El colorit intens, la diem-ne nerviositat, el moviment que admirem en les figures, la distribució de masses, l'equilibri dels conjunts, l'afició per un decorativisme quelcom atrevit, són igualment qualitats característiques pròpies d'aquell mestre.

C) Així mateix, el realisme de determinades escenes, per exemple, la «Primera victòria de Sant Miquel» —tema segon— de la taula primera, i la discreta sumptuositat en distribuir l'ornamentació daurada, agermanen l'obra a les que indiscutiblement li pertanyen.

D) Encara que les diferents formes de ferros utilitzats en els picats d'or dels campers i dels nimbes «no siguin un senyal prou decisiu per atribuir una taula a un autor determinat», són, però, en el cas present de Cruïlles motius que hem retingut per comparar-los amb les obres autèntiques d'en Borrassà, trobant-hi similituds asombroses.

E) D'una d'aquestes obres, afirma mossèn Josep Gudiol: «Lo que es nota en el retaule vigatà, és que l'artista dibuixava molt bé les inscripcions i epígrafs alfabètics, que intervenien o explicaven els assumptes. Potser no es trobaria cap pintor català contemporani seu que en això fos tan remirat».

Aquesta altra característica de Borrassà, la trobem en les dues inscripcions del retaule de Cruïlles, permetent-nos establir un nou punt de contacte entre aquest i el de la catedral d'Anvers, tan ric d'inscripcions, així com amb el bancal de Santa Maria de Seva.

F) En les riques estofes dels mantells i vestits, que veiem en el retaule de Cruïlles, amb poquíssimes diferències de dibuix, un sol motiu ornamental és emprat. Analitzant-lo, es reconeix ésser el mateix que hi ha en el mantell de Sant Jordi (?), plafó central del bancal de Seva. I aquest tema ornamental no és més que una lleugera variant del que executà Lluís Borrassà en el mantell del rei Abgar (retaule de Vic), en el mantell de Maximilla (taules de Sant Andreu de Gurb), i en l'estofa que cobricela el rei Herodes en l'escena de la Degollació dels Innocents, al retaule de santa Clara, de Vic.

Aquestes formes ornamentals semblen derivar-se del tema que apa-

reix en la túnica d'or, brocada de blanc, del Salvador, en el retaule de Guardiola.

G) D'aquesta mateixa figura apar també derivar-se un altre tema ornamental que volem anotar.

El mantell del Salvador, duu a faisó d'orla, un tema floral desenrotllat amb més decorativisme, el retrobem en la creu de la cota i de l'escut del sant Miquel del bancal de Seva, i idèntic a aquest, en l'orla dels escuts que, en tres temes distints, porta sant Miquel en el retaule de Cruïlles.

H) Els mateixos trets fisionòmics de diverses figures i la tècnica del colorit lliguen íntimament el nostre retaule amb les obres l'estudi comparatiu de les quals hem anat fent.

Les testes d'escorç atrevit —taula primera, tema segon— i taula segona, tema primer—les retrobem en el retaule de Sant Pere de Terrassa, escena de la «Resurrecció d'un mort».

I) La fantasia del mestre del retaule de Cruïlles, troba camp per esplaïar-se en la representació de monstres de tota mena. Tots ells s'agermanen amb els dels retaules de Terrassa, de Santa Clara i taules de Gurb.

Amb aquest breu estudi comparatiu que férem de l'obra restaurada, amb la producció documentada fins aquells moments. —setembre de l'any 1931—, i l'atribuïda a mestre Lluís Borrassà, no ens proposàvem més que assenyalar els deus diversos, però molt nombrosos punts de contacte que existien.

A finals de setembre de l'any 1944, amablement ofert pel molt il·lustre degà president del Col·legi Notarial de Barcelona, Àngel Traval Rodríguez de Lacin, rebíem un exemplar de la «Separata» de *La Notaria*, publicació d'aquell Col·legi Notarial: *Luis Borrassà. Su escuela pictórica y sus obras*, por José María Madurell.

En el *Repertorio Cronológico Documental*, són consignats els següents documents:

77) 12 de novembre 1416. Contracte entre Sanxa, vídua de Jaspert de Campllonch, i Lluís Borrassà, referent a la pintura d'un retaule dedicat a Sant Miquel Arcàngel, per a l'altar major de l'església del monestir de Sant Miquel de Cruïlles.

78) 13 de novembre 1416. Carta da pagament atorgada per Lluís Borrassà a favor de Sanxa, vídua de Jaspert de Campllonch, per la quantitat de 50 florins d'or d'Aragó, a compte dels 154 convinguts com

a preu de la pintura del retaule major de l'església del monestir de Sant Miquel de Cruïlles.

Documents fets pel notari Joan Balcebre; man. anys 1416-1417.

Aquests documents que tant d'aprop ens interessien, publicats que foren en *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. VIII, Año 1950, en el documentat estudi del senyor en Josep Maria Madurell Marimon, *El pintor Lluís Borrassà. Su vida. Su tiempo. Sus seguidores y sus obras. II. Apéndice documental*, pàgs. 230-231, vingueren a confirmar positivament ço que amb el nostre intent de filiació havíem assenyalat ja en 1931.

Podem encara consignar altres obres que eren gairebé desconegudes.

En la sagristia trobarem, ja gairebé del tot perduda, una imatge de talla, romànica, de la qual era desaparegut totalment el recobriment guixós, base de la primitiva policromia.

Damunt l'armari que hi havia es trobava una crucifixió o calvari, possible coronament d'un desaparegut retaule gòtic, d'època quelcom més avançada que el de sant Miquel, obrat per una mà no massa destra i estofades totes les parts daurades. En la part superior del guardapols, l'escut de la Casa de Cruïlles.

En la mateixa sagristia, servint de part superior d'un faristol, una taula d'escola renaixentista, quals pintures, incompleta la inferior, representen: la superior, l'Anunciació; l'altra, solament la part superior de l'escena de la Visitació.

Possiblement són restes del que havia estat retaule renaixentista dedicat a la Mare de Déu, essent aquestes dues pintures les que corresponen als misteris de goig.

Peces que, una vegada feta la nostra comesa, ingressaren al Museu Diocesà, en formació en aquells moments.

BIBLIOGRAFIA

- JOSÉ PELLA Y FORGAS: *Historia del Ampurdán*. Barcelona, 1883.
- F. CARRERAS CANDI I J. BOTET SISÓ: *Geografía General de Catalunya. Provincia de Girona*. Barcelona.
- FRANCISCO MONSALVATJE Y FOSSAS: *Los Monasterios de la Diócesis Gerundense*. T. XIV. Olot, 1904.
- J. PUIG I CADAFAELCH I FOLGUERA I GÓDAY: *L'Arquitectura Romànica a Catalunya*. Vol. II. Barcelona.
- S. SANPERE I MIQUEL: *Los cuatrocentistas catalanes*. Vols. I-II. Barcelona, 1906.
- MOSSÈN JOSEP GUDIOL: *El pintor Lluís Borrassà*. Barcelona, octubre 1926.
- A. SOLER MARCH: *Un retaule de Lluís Borrassà a Sant Salvador de Guardiola*. «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans». Barcelona, VII, 1921-26.
- DEL MATEIX AUTOR: *Troballa d'una obra del pintor Borrassà. Retaule de Sant Salvador de Guardiola*. «Gaceta de les Arts». Barcelona, II, 1925.
- J. PUIG I CADAFAELCH: *Le Premier Art Roman*. París, 1928.
- J. FOLCH I TORRES: *Catálogo de la Sección de Arte Románico. Museo de la Ciudadela*. Barcelona, 1926.
- DEL MATEIX AUTOR: *Gaceta de les Arts. Any I-XII*. 1928, Barcelona.
Ja realitzada la campanya els anys 1930-31.
- JOAQUIM FOLCH I TORRES: *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*. Vol. I. Número 3. 1931, pp. 74 a 81.
- RAFAEL MASÓ I VALENTÍ: En el mateix *Butlletí*. Vol. II. Gener 1932, pp. 29 a 31.
- JOAN SUTRA VIÑAS: *El retaule de Sant Miquel de l'Església del Monestir de Sant Miquel de Cruïlles*. Girona, XII. M.CM.XXXI.
- Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*. MCMXXVII-XXXI. Vol. VIII, pp. 173-175. Comunicacions per F. M. T.-J. P. C. J. S.
- CHANDLER RATHFON POST: *A History of Spanish Painting*. Vol. III. «Harvard University Press», 1930. Vol. IV, 1933. Vol. VII, 1938.
- J. SUTRA VIÑAS: *El retaule de la Mare de Déu de la Catedral de Tarragona*, en «Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya». Barcelona, 45, 1935.
- J. PUIG I CADAFAELCH: *Institut d'Estudis Catalans. Memòries*. Vol. III. *La Geografia i els orígens del primer Art Romànic*. Barcelona, 1930.
- JOSEP GUDIOL RICART: *La Pintura Gòtica a Catalunya*. I. Barcelona, MCMXXXVIII.
- DEL MATEIX AUTOR: *Historia de la Pintura Gòtica de Cataluña*. Ediciones Selectas, Barcelona.
- JOSEP PIJOAN I JOSEP GUDIOL RICART: *Monumenta Cataloniae*. IV. *Les Pintures Romàniques de Catalunya*. Barcelona, 1948.
- J. FOLCH I TORRES: *Monumenta Cataloniae*. IX. *La Pintura Romànica sobre fusta*. Barcelona, 1956.
- JAIME MARQUÉS CASANOVAS: *Guía del Museo Diocesano de Gerona*. Gerona, 1955.
- MIGUEL OLIVA PRAT: *Exposición de Calvarios*. (Siglos XII-XVIII). *Catálogo*. Gerona, Semana Santa, 1955.